

The Social and Political Foundations of the Transformation of the Qajar Era's Qiran and Toman into the Rial and Banknotes during the Reza Shah Period

Atefeh Ranjbar Jamalabadi¹ , Gholamhossein Zargarinejad^{2*} , Amir Teymour Rafiei³

1. Department of History, SR.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: atefeh.ranjbarjamalabadi@iau.ir

2. Department of History & Arcology, University of Tehran, Tehran, Iran. (Corresponding Author), Email: zargari@ut.ac.ir

3. Department of History, Maha.C., Islamic Azad University, Mahallat, Iran. Email: amtera.jh@iaumahallat.ac.ir

Article Info	Abstract
Article type: Research Article	This research analyzes the socio-political foundations of the fundamental transformation of Iran's monetary system during the transition from the Qajar to the Reza Shah period. The study explores the social and political factors of monetary changes during this era, seeking to answer the research question: What were the socio-political foundations of the transition from the Qajar monetary system to that of the Reza Shah period? According to the research findings, during the Qajar period, the country's monetary system suffered from chronic instability and structural chaos. In response to this disorderly legacy, Reza Shah's government—by abolishing foreign concessions, establishing national institutions such as Bank Melli Iran, and enacting new legislation—sought to reclaim monetary sovereignty and transform currency into a symbol of national authority. This was not merely an economic measure; rather, it was an inseparable part of a broader political project aimed at establishing a centralized and independent state. This study examines the chaotic Qajar monetary system, the political foundations of Reza Shah's reforms, and the socio-cultural consequences of this historical transition. The methodology employed is historical-qualitative. Data was collected through library research (desk research) and subsequently described and analyzed. The results indicate that while these reforms were successful in achieving their political objectives—namely, the centralization of power and financial independence—they faced deep-seated cultural resistance at the societal level. The persistent use of the "Toman" in popular culture to this day remains a prominent symbol of this resistance.
Articl history:	
Received:	
2025-10-28	
Accepted:	
2026-01-01	
Published online:	
2026-02-25	
Keywords: Qajar monetary system, Reza Shah's monetary reforms, Bank Melli, Rial, Qiran and Toman	

Cite this article: Jamalabadi, Atefeh; Zargarinejad, Gholamhossein; Rafiei, Amir Teymour (2026). The Social and Political Foundations of the Transformation of the Qajar Era's Qiran and Toman into the Rial and Banknotes during the Reza Shah Period. *The Journal of Islamic History and Civilisation*, 2(4), 123-144.

© The Author(s).

Publisher: Islamic Azad University
Science and Research Branch

Introduction

At the end of the Qajar era, Iran faced a profound financial and economic crisis. The monetary system, which was based on metallic coins, was unstable and volatile due to global fluctuations and foreign influence. With the rise of Reza Shah, the project of modernization and strengthening the central government made monetary reforms essential. The main research problem is the analysis of the social and political contexts of the transition from this chaotic Qajar system to the new monetary system (Rial and banknotes) during Reza Shah's reign, which was carried out to reinforce the central government and stabilize the new currency unit. The main goal of the research is to identify and analyze the social and political foundations of the transition from the Qajar to the Reza Shah monetary system.

The significance and necessity of this research stem from three aspects:

- ≠ Historical: Clarifying lesser-known aspects of Reza Shah's reforms and the clash between tradition and modernity.
- ≠ Economic: Understanding the roots of Iran's new economy.

Social and Political: Explaining how money was transformed into a political tool for creating national unity and strengthening the central government's power.

Consequently, existing research has primarily addressed the "why" and "what" of this change. The research gap here is the focus on the socio-political dimensions and addressing the "how" and the "social consequences" of this transformation, including its impact on the daily lives of people, the reaction and resistance of various social groups (such as money changers and merchants), and the way the government used this change to increase economic control and weaken the power of traditional classes. The theoretical framework for this research includes the theory of state-building and modernization, the theory of capitalism and foreign influence, and the theory of social change and symbolism. This section is based on the theory of the modern state and historical institutionalism.

The economic theories in the research include the Quantity Theory of Money, Monetarism, and Gresham's Law (which explains how "bad money drives out good money" and how the new currency replaced the old one).

Thus, the question arises: What were the flaws of the Qajar monetary system that led Reza Shah to decide on a monetary system change, and what was the impact of this change on the economic and social relations of society?

The main hypothesis of this research is based on the premise that the chaos, dependency, and fragmentation of the Qajar era's monetary system, which was a clear symbol of the central government's incompetence and lack of national sovereignty, constituted the primary political driving force for the transition to the Rial and banknotes during the Reza Shah period.

In conclusion, the traditional Qajar monetary system was an obstacle to economic modernization, and the change of currency unit and the issuance of banknotes was a political tool to weaken local power and increase the central government's influence during the Reza Shah era.

Methodology

The present research addresses the "methodology" using a qualitative method and content analysis. In the qualitative method, data collection was carried out through a set of approaches that include description, explanation, and interpretation of the data. In content analysis, the collected data will be scientifically explained in terms of their economic, historical, social, and political significance, which, at the conceptual level, is the method by which inferences are drawn from the text data.

Therefore, the research method in the present article is historical with a qualitative approach, and the required information was gathered using a library-documentary method. After being compared and

verified, this led to the description and analysis of the data.

Data Collection Tools:

- ≠ Archival Documents: Documents and correspondence from Bank Melli Iran.
- ≠ Primary Sources: Newspapers and magazines of that period, memoirs of political figures, and travelogues.
- ≠ Secondary Sources: Books, academic articles, and related theses.

Results

The findings indicate that the abolition of the chaotic and vulnerable Qajar monetary system and its replacement with a national and centralized currency unit (Rial) controlled by Bank Melli Iran was a vital tool for consolidating national sovereignty. This action allowed Reza Shah's government to gain the monopoly over minting coins and printing banknotes, thus severely limiting the financial and political influence of foreign powers. From a social perspective, standardized banknotes bearing new national symbols helped promote the unified national identity sought by Reza Shah's government, gradually replacing local and traditional loyalties. Simultaneously, and in accordance with Gresham's Law, this change facilitated and accelerated the transition of society from a traditional, local, and bullion-based economy to a new, national, and paper-money-based economy. Although these reforms were successful in achieving their political objectives, they faced deep cultural resistance at the societal level, the enduring use of the unit "Toman" in popular culture to this day being the prominent symbol of this resistance.

Conclusion

The transition from the Qajar Toman and Qiran to the Pahlavi Rial and banknotes was a prominent example of Reza Shah's effort to create a modern and centralized nation-state. These reforms were far more than a simple change in currency unit; they constituted a profound political and social transformation with deep objectives and consequences. The project achieved significant success in three key areas:

Key Achievements

1. Ending Monetary Dependency: By revoking the Imperial Bank of Persia's concession and establishing national institutions like Bank Melli (National Bank of Iran), the dominance of foreign powers over Iran's monetary system was ended, and the country's financial sovereignty was reclaimed.
2. Monetary System Stabilization: By transitioning to the Gold Standard and enacting modern laws, a more stable and predictable monetary system was created, which provided the necessary infrastructure for economic development.
3. Creation of Development Infrastructure: The new monetary system provided a suitable foundation for supporting major construction projects and the country's industrialization efforts.

However, this top-down modernization project faced fundamental challenges in achieving full social acceptance. The cultural resistance of the populace to paper money, and especially the persistent use of the word "Toman," clearly showed that state authority cannot easily compete with the long-standing habits and culture of a society. This dualism, which remains a living legacy from that era to this day, is evidence that modernization projects imposed from above will invariably encounter deep social resistance. Ultimately, the study of this historical transition opens a window to a better understanding of the roots of today's structural problems in Iran's economy. Challenges such as the continuous devaluation of the Rial and chronic inflation indicate that issues related to financial instability have persisted consistently since that era and require deep, structural solutions.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مبانی اجتماعی و سیاسی تبدیل قرآن و تومان عصر قاجاریه به ریال و اسکناس در دوره رضاشاه

عاطفه رنجبر جمال آبادی^۱ ID، غلامحسین زرگری نژاد^{۲*} ID، امیر تیمور رفیعی^۳ ID

۱. گروه تاریخ و باستان شناسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. پست الکترونیک: atefeh.ranjbarjamalabadi@iau.ir

۲. گروه تاریخ، دانشگاه تهران، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)، پست الکترونیک: zargari@ut.ac.ir

۳. گروه تاریخ، واحد محلات، دانشگاه آزاد اسلامی، محلات، ایران. پست الکترونیک: amtera.jh@iaumahallat.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۰۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۱۱

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۱/۲۵

کلید واژه‌ها:

نظام پولی قاجار،

اصلاحات پولی رضاشاه،

بانک ملی،

ریال،

قرآن و تومان

این پژوهش به تحلیل مبانی اجتماعی و سیاسی تحول بنیادین نظام پولی ایران در دوره گذار از عصر قاجار به عصر رضاشاه می‌پردازد. واکاوی عوامل اجتماعی و سیاسی در تغییرات پولی ایران در دوران مذکور در جهت پاسخ‌گویی بدین پرسش بوده که مبانی اجتماعی و سیاسی گذار از نظام پولی قاجار به دوره رضاشاه چه بوده است؟ بنابر یافته‌های پژوهش؛ در دوره قاجار، نظام پولی کشور دچار بی‌ثباتی مزمن و هرج و مرج ساختاری شد. دولت رضاشاه در پاسخ به این میراث نابسامان، با لغو امتیازات خارجی، تأسیس نهادهای ملی مانند بانک ملی ایران و وضع قوانین نوین، به دنبال بازپس‌گیری حاکمیت پولی و تبدیل پول به نمادی از اقتدار ملی برآمد که این فقط یک اقدام اقتصادی نبود؛ بلکه بخشی جدایی‌ناپذیر از یک پروژه سیاسی گسترده‌تر با هدف ایجاد یک دولت متمرکز و مستقل به‌شمار می‌رفت. این تحقیق، ضمن بررسی آشفتگی‌های نظام پولی قاجار، مبانی سیاسی اصلاحات رضاشاه و پیامدهای اجتماعی و فرهنگی این گذار تاریخی را واکاوی می‌کند. روش تحقیق در مقاله حاضر؛ تاریخی با رویکرد کیفی بوده، اطلاعات مورد نیاز به‌شیوه کتابخانه‌ای گردآوری شده که پس از تطبیق، به توصیف و تحلیل داده‌ها منجر شده است. نتایج نشان می‌دهد که اگرچه این اصلاحات در دستیابی به اهداف سیاسی خود یعنی تمرکز قدرت و استقلال مالی موفق بود؛ اما در سطح اجتماعی با مقاومت‌های فرهنگی عمیقی روبه‌رو شد که تداوم استفاده از واحد «تومان» در فرهنگ عامه تا به امروز، نماد بارز آن است.

استناد: رنجبر جمال آبادی، عاطفه؛ زرگری نژاد، غلامحسین؛ رفیعی، امیر تیمور (۱۴۰۴). مبانی اجتماعی و سیاسی تبدیل قرآن و تومان عصر قاجاریه به ریال و اسکناس در دوره رضاشاه. تحقیقات تاریخ ایران دوره اسلامی، ۲(۴)، ۱۲۳-۱۴۴.

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات

مقدمه

ایران در اواخر عصر قاجار با بحران‌های اقتصادی و مالی عمیقی دست‌وپنجه نرم می‌کرد. شالوده نظام پولی کشور بر سگه‌های فلزی طلا، نقره و مس بنا شده بود که ارزش آن‌ها به شکلی خطرناک تحت‌تأثیر نوسانات بازارهای جهانی فلزات گران‌بها قرار داشت. این بی‌ثباتی ساختاری، در کنار نفوذ روزافزون قدرت‌های خارجی که از طریق امتیازات اقتصادی تحمیل می‌شد، استقلال مالی کشور را به طور جدی به مخاطره انداخته‌بود. شاخص‌ترین امتیاز، حق انحصاری چاپ اسکناس بود که در اختیار بانک شاهنشاهی قرار داشت و در عمل سیاست پولی کشور را در کنترل یک نهاد خارجی قرار می‌داد.

در چنین شرایطی، دولت رضاشاه با رویکردی متفاوت، به‌دنبال بازتعریف رابطه میان دولت، پول و مردم برآمد. این رویکرد مبتن بر ایجاد نهادهای ملی، وضع قوانین جدید و بازپس‌گیری حاکمیت اقتصادی بود. این تحلیل در سه محور اصلی انجام شده است:

- (۱) بررسی نابسامانی‌های نظام پولی قاجار به‌عنوان بستر اصلی اصلاحات؛
- (۲) تحلیل مبانی سیاسی و حقوقی تصمیم‌گیری‌های رضاشاه برای ایجاد یک نظام نوین؛ و
- (۳) واکاوی پیامدهای اجتماعی و فرهنگی این گذار و تأثیرات پایدار آن تا به امروز.

اهداف پژوهش

هدف اصلی این پژوهش؛ شناسایی و تحلیل مبانی اجتماعی و سیاسی گذار از نظام پولی قاجار به دوره رضاشاه است. اهداف فرعی نیز به بررسی وضعیت نظام پولی قاجار (انواع سگه‌ها، ارزش آن‌ها، و مشکلات آن)، تحلیل مبانی فکری و سیاسی رضاشاه در خصوص نوسازی اقتصادی، شناسایی عوامل اجتماعی مؤثر در پذیرش یا مقاومت مردم در برابر تغییر واحد پول، بررسی نقش نهادهای جدید (مثل بانک ملی) در اجرای این تحول و تبیین پیامدهای سیاسی و اجتماعی این تغییر (مثل کاهش قدرت تجار و صرافان سنتی) است. این دگرگونی، بخشی کلیدی از یک پروژه سیاسی برای ساختن یک دولت-ملت جدید، متمرکز و مستقل از خاکستری‌های حکومت قاجار محسوب می‌شود. در دوره رضاشاه، پول از یک وسیله ساده برای مبادله، به نمادی قدرتمند از حاکمیت ملی و ابزاری راهبردی (کلیدی) برای تثبیت قدرت مرکزی تبدیل شد. گذار از قران و تومان به ریال و اسکناس در دوران رضاشاه، تحولی بنیادین بود که بسیار فراتر از یک اصلاح اقتصادی صرف عمل کرد.

اهمیت و ضرورت پژوهش

اهمیت این موضوع از سه جنبه قابل بررسی است:

اهمیت تاریخی: درک این تحول، ابعاد کمتر شناخته‌شده‌ای از اصلاحات رضاشاهی و تقابل سنت و مدرنیته را آشکار می‌سازد.

اهمیت اقتصادی: این تغییر، سنگ‌بنای اقتصاد جدید ایران بود و شناخت آن به درک بهتر ریشه‌های اقتصادی کشور کمک می‌کند.

اهمیت اجتماعی و سیاسی: این پژوهش نشان می‌دهد که چگونه یک ابزار اقتصادی (پول)، به یک ابزار سیاسی برای ایجاد وحدت ملی و تقویت قدرت دولت مرکزی تبدیل شد.

روش پژوهش

تحقیق حاضر از لحاظ «روش‌شناختی» به روش کیفی^۱ و تحلیل محتوا^۲ پرداخته‌است. در روش کیفی، گردآوری داده‌ها از طریق مجموعه‌ای از روش‌ها صورت پذیرفته که شامل توصیف، تبیین^۳ و تفسیر^۴ داده‌ها است. در تحلیل محتوا؛ مجموعه داده‌ها از لحاظ اهمیت اقتصادی، تاریخی، اجتماعی و سیاسی آن تبیین علمی خواهد شد که در سطح مفهومی شیوه‌ای است که استنباط از متن داده‌ها انجام می‌گیرد.

بنابراین؛ روش تحقیق در مقاله حاضر؛ تاریخی با رویکرد کیفی بوده، اطلاعات مؤرد نیاز به‌شیوه کتابخانه‌ای- اسنادی گردآوری شده که پس از تطبیق، به توصیف و تحلیل داده‌ها منجر شده است.

ابزار گردآوری اطلاعات:

اسناد آرشیوی: اسناد و مکاتبات بانک ملی ایران.

منابع دست اول: روزنامه‌ها و مجلات آن دوره، خاطرات رجال سیاسی و سفرنامه‌ها.

منابع دست دوم: کتاب‌ها، مقالات علمی و پایان‌نامه‌های مرتبط.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های انجام‌شده درباره تغییر واحد پول ایران در دوره رضاشاه، به طور عمده از دو دیدگاه به موضوع پرداخته‌اند:

رویکرد اقتصادی: این دسته از تحقیقات، دلایل این تغییر را در مسائلی مانند تورم، کسری بودجه و نیاز به ایجاد یک نظام پولی مدرن برای تسهیل تجارت جست‌وجو می‌کنند.

رویکرد تاریخی: این پژوهش‌ها، تغییر پول را بخشی از پروژه نوسازی و ایجاد دولت مرکزی قدرتمند توسط رضاشاه می‌دانند و آن را نمادی از حاکمیت دولت جدید تلقی می‌کنند.

کاتوزیان (۱۳۷۲) اقتصاد سیاسی ایران را از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی مورد بررسی قرار داده است. این پژوهش؛ دگرگونی‌های اقتصاد سیاسی ایران را در کنار پستی و بلندی‌های سیاسی، اجتماعی و تاریخی آن تجزیه و تحلیل می‌کند و گزارشی مستدل و متقن به علاقه‌مندان جامعه‌شناسی سیاسی و اقتصادی ارائه می‌دهد.

کمالی (۱۳۸۱) در اثر خود «جامعه مدنی، دولت و نوسازی در ایران معاصر»؛ با تمرکز بر دو انقلاب بزرگ در ایران قرن بیستم یعنی انقلاب مشروطه و انقلاب اسلامی می‌کوشد تا تجزیه و تحلیل جامعه‌شناختی از نقش جامعه مدنی در اسلام به دست دهد. وی جامعه مدنی را در عرصه‌ای اجتماعی تعریف می‌کند که افراد و گروه‌هایی در آنجا با یکدیگر وارد مراوده و تعامل می‌شوند و زندگی اجتماعی را سامان می‌دهند. نویسنده در کتاب خود، تحلیلی از الگوی تاریخی و تطبیقی برای تحولات انقلاب ایران از دیدگاه جامعه‌شناسی عرضه کرده است.

1. Qualitative method
2. Content analysis
3. An explanation
4. Analytical/ interpretive aspects

کتاب «اقتصاد کشاورزی ایران: دوره پهلوی اول» نوشته شهرام غلامی (۱۳۹۷) به بررسی اقتصاد کشاورزی ایران بین سال‌های ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۰ می‌پردازد و آن را در چارچوب تحولات داخلی و خارجی تحلیل می‌کند. نویسنده از دو نظریه اصلی استفاده می‌کند: نوسازی دولت مدرن و نظام اقتصاد جهانی. از لحاظ عملی، دولت در مفهوم هگلی آن مظهر عقل و مصلحت عمومی شناخته شده و مسئول اصلاح و نوسازی جامعه و اقتصاد معرفی می‌شد. بنابراین، در برداشتی فایده‌انگارانه دولت وسیله‌ای برای تأمین رفاه عمومی جامعه تلقی می‌شد و این مسأله تنها از طریق کاربست آمریت دولت می‌توانست تحقق یابد. پس از جنگ جهانی اول، احساس عقب‌ماندگی و موج ناسیونالیسم در ایران، باعث شد تا دولت نقش محوری در اقتصاد پیدا کند. این ایده که به آن «تجدد آمرانه» گفته می‌شود، در آن زمان طرفداران زیادی داشت و دولت مسئول اصلی نوسازی و پیشرفت کشور شناخته می‌شد. با بحران اقتصادی دهه ۱۹۳۰، این دخالت دولت بیشتر هم شد. دولت ایران با سیاست‌هایی مانند «صنعتی کردن جایگزین واردات» تلاش کرد تا:

۱. از اثرات منفی اقتصاد جهانی بکاهد.

۲. با ایجاد بازار داخلی، از صادرات مواد خام کشاورزی جلوگیری کند.

۳. وابستگی به واردات محصولات فرآوری شده مانند قند و پارچه را کاهش دهد.

خلا پژوهشی

با این حال، یک خلا مهم در این تحقیقات وجود دارد: بررسی ابعاد اجتماعی-سیاسی این تحول. پژوهش‌های قبلی کمتر به این پرسش‌ها پرداخته‌اند:

تأثیر اجتماعی: این تغییر چه اثری بر زندگی روزمره مردم عادی، تجار و صرافان داشت؟

واکنش جامعه: واکنش گروه‌های مختلف اجتماعی (مانند صراف‌ها و بازاریان) به پول جدید چه بود و آیا مقاومتی صورت گرفت؟

انتقال قدرت: چگونه دولت از این تغییر برای افزایش کنترل خود بر اقتصاد و تضعیف قدرت طبقات سنتی استفاده کرد؟

به طور خلاصه، تحقیقات موجود به «چرایی» و «چیزی» این تغییر پاسخ داده‌اند؛ اما پژوهش حاضر قصد دارد با تمرکز بر «چگونگی» و «پیامدهای اجتماعی و سیاسی»، این خلا را پر کند و به فهم عمیق‌تری از پیامدهای این تحول مهم در تاریخ معاصر ایران دست یابد.

بیان مسئله

در دوره قاجار، سیستم پولی به دلیل نبود نظارت مرکزی، تفاوت در وزن و عیار سکه‌ها و رواج سکه‌های تقلبی، دچار بی‌ثباتی و هرج و مرج بود. با روی کار آمدن رضاشاه و در راستای پروژه مدرن‌سازی و تقویت دولت مرکزی، اصلاحات پولی به ضرورتی اساسی تبدیل شد.

اهداف اصلی این تحقیق عبارتند از:

بررسی زمینه‌های اجتماعی و سیاسی: تحلیل شرایطی که در اواخر دوره قاجار، نیاز به یک سیستم پولی یکپارچه را ایجاد کرد.

تحلیل نقش دولت: بررسی چگونگی استفاده دولت و بانک ملی از قدرت سیاسی برای اجرای این تغییرات و تثبیت واحد پولی جدید (ریال).

واکنش جامعه: مطالعه مقاومت‌ها و دلایل پذیرش نهایی پول جدید توسط گروه‌های مختلف اجتماعی مانند تجار، اصناف و مردم.

در نهایت؛ این پژوهش نشان می‌دهد که تغییر واحد پولی فقط یک اقدام اقتصادی نبود؛ بلکه بخشی از یک پروژه سیاسی بزرگ‌تر برای مدرن‌سازی کشور و تحکیم قدرت دولت مرکزی در دوره رضاشاه به شمار می‌رفت.

چارچوب نظری

این پژوهش از یک چارچوب نظری چندوجهی برای تحلیل تغییر نظام پولی ایران استفاده می‌کند که ابعاد سیاسی، اجتماعی و اقتصادی را در بر می‌گیرد:

چارچوب سیاسی - اجتماعی

نظریه دولت‌سازی و نوسازی: این دیدگاه، تغییر واحد پول را بخشی از پروژه بزرگ‌تر رضاشاه برای تقویت دولت مرکزی می‌داند. یکسان‌سازی پول (تبدیل قران به ریال) و انحصار چاپ اسکناس توسط بانک ملی، ابزاری برای گرفتن کنترل اقتصادی از قدرت‌های محلی و ایجاد یک اقتصاد ملی یکپارچه بود.

نظریه سرمایه‌داری و نفوذ خارجی: این رویکرد بر لزوم هماهنگی با اقتصاد جهانی و کاهش نفوذ بیگانگان تأکید دارد. جایگزینی پول فلزی با پول اعتباری (اسکناس)، تجارت خارجی را تسهیل کرد. همچنین، سلب مالکیت از بانک‌شاهنشاهی (تحت کنترل بریتانیا) و تأسیس بانک ملی، نمادی از استقلال اقتصادی و حاکمیت ملی بود.

نظریه تغییرات اجتماعی و نمادگرایی: این چارچوب، پول جدید را نمادی از مدرنیته و هویت ملی جدید می‌داند. اسکناس با تصاویر جدید، پیام‌آور عبور از سنت و نشان‌دهنده اقتدار دولت بود و به تدریج روابط اجتماعی و اقتصادی را در جامعه تغییر داد. این تحلیل‌ها بر پایه نظریه دولت مدرن^۱ و نهادگرایی تاریخی^۲ استوار است که نشان می‌دهد چگونه نهادهای جدید (مانند بانک ملی) برای تثبیت قدرت دولت مرکزی به کار گرفته شدند. بنابراین؛ این چارچوب نظری کمک می‌کند تا به جای پرداختن صرف به جزئیات تاریخی، علل و پیامدهای عمیق‌تر اجتماعی - سیاسی این تحول بزرگ مورد واکاوی قرار گیرد.

چارچوب اقتصادی

در علم اقتصاد، نظریه‌های مختلفی به بررسی چگونگی تبدیل واحد پول و اثرات آن بر اقتصاد می‌پردازند. این نظریه‌ها شامل نظریه مقداری پول، نظریه پول‌گرایی و قانون گرشام هستند. هر یک از این نظریه‌ها به جنبه‌های مختلفی از رابطه بین پول و اقتصاد توجه دارند و

1. Modern State

2. Historical Institutionalism

می‌توانند در تحلیل و پیش‌بینی اثرات تغییرات واحد پول بر تورم، سطح قیمت‌ها و رفتار اقتصادی مورد استفاده قرار گیرند. پژوهش حاضر از نظریه‌های اقتصادی زیر برای درک پیامدهای این تحول استفاده می‌کند:

نظریه مقداری پول: ارتباط میان حجم پول در گردش و سطح قیمت‌ها (تورم) را تحلیل می‌کند.

نظریه پول‌گرایی: نقش سیاست‌های پولی دولت (تغییر در عرضه پول) در کنترل اقتصاد (تورم و رونق اقتصادی) را بررسی می‌کند.

قانون گرشام:^۱ این قانون بیان می‌کند که «پول بد، پول خوب را از جریان خارج می‌کند.» و توضیح می‌دهد که چگونه پول جدید (ریال) به تدریج جایگزین پول قدیم (قران با ارزش ذاتی فلز) در معاملات روزمره شد.

تغییر واحد پول: گاهی اوقات، دولت‌ها به دلیل تورم یا دلایل دیگر، اقدام به تغییر واحد پول می‌کنند. این کار می‌تواند به منظور ساده‌سازی مبادلات، کاهش اثرات تورم، یا ایجاد اعتماد به نفس در پول ملی انجام شود.

سؤالات پژوهش

نظام پولی قاجار چه ویژگی‌ها و مشکلاتی داشت؟

چرا حکومت رضاشاه تصمیم به تغییر کامل نظام پولی گرفت؟

تغییر از سکه به اسکناس چه تأثیری بر روابط اقتصادی و اجتماعی جامعه داشت؟

مردم و گروه‌های اجتماعی مختلف (مثل بازاریان، روحانیون و کشاورزان) چه واکنشی به این تغییر نشان دادند؟

تأسیس بانک ملی و انتشار اسکناس چه نقشی در تثبیت قدرت دولت مرکزی ایفا کرد؟

فرضیه‌های پژوهش

فرضیه اصلی:

آشفته‌گی، وابستگی و چندپارگی سیستم پولی عصر قاجار (مبتنی بر قران و نفوذ بانک شاهنشاهی)، که نماد بارز ناتوانی دولت مرکزی و فقدان حاکمیت ملی بود، محرک سیاسی اصلی برای گذار به ریال و اسکناس در دوره رضاشاه محسوب می‌شود.

فرضیه‌های فرعی:

فرضیه ۱: سیستم پولی سنتی قاجار به دلیل ماهیت غیرمتمرکز، نوسانات ارزش و عدم ثبات، مانعی برای نوسازی اقتصادی بود.

فرضیه ۲: تغییر واحد پول و انتشار اسکناس، ابزاری سیاسی برای تضعیف قدرت محلی و افزایش نفوذ دولت مرکزی بود.

فرضیه ۳: تأسیس بانک ملی ایران نه تنها یک نهاد اقتصادی، بلکه یک نهاد سیاسی برای قطع نفوذ بانک‌های خارجی و انحصار ضرب و انتشار پول بود.

بحث و بررسی

نظام پولی قاجاریه؛ هرج و مرج و وابستگی

نظام پولی ایران در دوران قاجار، آینه‌ای تمام‌نما از ساختار سیاسی و اقتصادی غیرمتمرکز، آشفته و به شدت متأثر از نیروهای خارجی بود. این سیستم فاقد یکپارچگی ملی و از واحدهای پولی متنوعی تشکیل شده بود.

وضعیت اقتصادی و تجارت ایران در دوره فتحعلی‌شاه و سلطنت محمدشاه

جنگ‌های ایران و روسیه در زمان فتحعلی‌شاه باعث ضعف حکومت و مشکلات اقتصادی شده بود. درآمد ایالات به حکومت مرکزی نمی‌رسید و هرج و مرج شکل گرفته بود. کسری بودجه، ناامنی، راهزنی و کاهش حجم تجارت از مشکلات این دوره بود (Kelly, 1968: PP. 249- 251).

از دوره سلطنت محمدشاه (۱۸۳۴م)، وضع اقتصاد ایران رو به وخامت رفت. کمبود شمش طلا، مانع بزرگی بر سر راه تجارت ایران و انگلستان بود. از علل مخالفت شاه با انعقاد قرارداد تجاری با انگلستان، کمبود پول در ایران و عدم سودبخشی درآمدهای تولید بود. به علت تنزل مقام والی و نوسانات عواید دولتی، نرخ بهره فزونی یافته بود و بازرگانان ربح بالا دریافت می‌کردند، به طوری که محمدشاه در سال ۱۸۴۴م طی فرمانی نرخ بهره بالاتر از ۱۲٪ را ممنوع اعلام کرد؛ اما تجارت و مقامات حکومتی همچنان با نرخ بهره بالا معامله می‌کردند. به دلیل خزانه خالی و کمبود پول، پرداخت مالیات‌ها به تعویق افتاده و معاملات اعتباری رشد یافته بود و حقوق قشون و تأسیسات اداری پرداخت نمی‌شد (لمبتون، ۱۳۷۵: ۲۲۹).

در مورد اوضاع تجارت در دوره قاجار؛ به گزارش ابوت، نرخ احتمالی کالاهای تجاری که از هند به مقصد کرمان، یزد و اصفهان بارگیری می‌شده، حدود ۳۰۰۰۰۰ پوند بوده که به طور تخمینی در گزارش‌های مربوط به آن حداکثر یک‌هشتم این مبلغ باشد. به دلیل ثبت و ضبط صحیحی که در گمرک انجام نمی‌شد و مقدار واقعی سکه‌ای که از کشور صادر می‌شد، در دفاتر دولت و بازرگانان نیز نامعلوم بود، گزارش دقیقی نمی‌توان ارائه داد (ابوت، ۱۳۹۸: ۱۶۰). به همین سبب؛ توسعه تجارت صورت نمی‌گرفت و به وضع راه‌ها و حمل‌ونقل رسیدگی زیادی نمی‌شد (لمبتون، ۱۳۷۵: ۱۸۸).

بحران تنزل بهای نقره در دوره ناصری

در بررسی نظام پولی و اقتصادی ایران در دوره قاجار، به ویژه در سال ۱۸۵۱م (عصر ناصری)؛ مشکلات اصلی شامل کمبود وزن و عیار سکه‌ها، جعل سکه و اقدامات تجار برای وزن کردن سکه‌ها بود. دولت برای مقابله با صادرات قِران‌های با عیار بالا به هند، قِران‌های قدیمی را جمع‌آوری و سکه‌های جدید با وزن کمتر ضرب کرد که باعث شد هندی‌ها از پذیرش سکه‌های نقره ایرانی خودداری کنند. این اقدامات، به همراه جنگ‌ها و توقیف اموال بزرگان، منجر به کاهش پول رایج در بازار شد. بی‌اعتمادی مردم به دولت و نبود فرصت‌های سرمایه‌گذاری امن، باعث می‌شد ثروتمندان پول خود را دفن کرده و از گردش مالی خارج کنند (پولاک، ۱۳۶۸: ۳۷۵-۳۷۶). اقدامات نادرست در ضرب سکه و دستکاری در عیار پول، که به طور مستقیم به نفع مقامات فاسد مانند صدراعظم و وزیر مالیه بود، نشان‌دهنده نبود یک سیستم مالی شفاف و پاسخگو است. این فساد و اقدامات خودسرانه، اعتماد مردم و حتی شرکای تجاری خارجی (مانند هندی‌ها) را از بین برد. مشکلات اقتصادی کشور تنها محدود به فساد نبود و شامل عوامل دیگری مانند وابستگی به صادرات

محصولات کشاورزی و نداشتن یک اقتصاد متنوع بود که در سال‌های قحطی، تراز تجاری را منفی می‌کرد. همچنین، سیاست‌های مالی پادشاه که پول را از گردش خارج و در خزانه‌ها راکد نگه می‌داشت و همین‌طور فرهنگ پنهان‌کردن ثروت به دلیل نبود امنیت، به رکود اقتصادی دامن می‌زد. بنابراین؛ مجموعه‌ای از عوامل داخلی (فساد و سیاست‌های نادرست) و خارجی (جنگ‌ها و تجارت) به بی‌ثباتی و فروپاشی تدریجی نظام مالی کشور در دوران قاجار منجر شده بود.

بحران جهانی نقره و اثرات آن در ایران

در اواخر قرن نوزدهم، بهای نقره در سراسر جهان به دلیل دو عامل اصلی کاهش یافت: افزایش تولید نقره در جهان پس از سال ۱۸۷۰م (۱۲۸۷ه.ق) و کنار گذاشتن سیستم دو فلزی (استفاده از طلا و نقره به عنوان پول رایج) توسط بسیاری از کشورها. در این دوران؛ نسبت قیمت طلا به نقره که از قرن هفدهم تا اواسط قرن نوزدهم به طور تقریبی ثابت بود (۱۴ تا ۱۶ برابر)، به ضرر نقره تغییر کرد. اگرچه بحران جهانی نقره با تأخیر در ایران ظاهر شد؛ اما آثار آن در سال ۱۳۰۸ه.ق و پس از تأسیس بانک شاهنشاهی نمایان گردید. مجلس مخصوص در سال ۱۳۱۱ه.ق برای حل این مشکل، پیشنهاد منع و تقلیل ضرب سکه نقره را به شاه ارائه داد. اعضای این مجلس همچنین خواستار انحصاری شدن ورود نقره و ضرب سکه آن، توسط دولت شدند. این راه‌حل، اقدامی مترقی برای مقابله با مشکلات پولی محسوب می‌شد که پیش‌تر در کشورهای اروپایی و آسیایی نیز به کار گرفته شده بود. در آن زمان، ورود نقره به ایران در کنترل دولت نبود و بانک شاهنشاهی و بانک استقراضی روس برای تأمین پول نقره مؤرد نیاز خود، قرص‌های نقره را به ضرابخانه دولتی تحویل می‌دادند تا به سکه تبدیل شود. در فاصله سال‌های ۱۳۰۸ تا ۱۳۱۰ه.ق، بهای نقره در ایران ارزان‌تر از نرخ جهانی بود، به همین دلیل بانک شاهنشاهی تلاش می‌کرد تا سکه طلا را از کشور خارج کرده و به جای آن نقره وارد و ضرب کند (امین، ۱۳۸۰: ۱۵۳-۱۵۴). اساس نظام پولی قاجار بر پایه سکه‌های فلزی (تومان‌های طلا، قران‌های نقره و شاهی‌های مسی) قرار داشت. این ساختار بی‌ثبات، مانعی جدی برای نوسازی اقتصادی بود. اتکا به استاندارد نقره منجر به بی‌ثباتی ارزش پول می‌شد، این بی‌ثباتی ضعف دولت را آشکار می‌ساخت، ضعف دولت به اعطای امتیازات بیشتر به قدرت‌های خارجی می‌انجامید و این امتیازات در نهایت حاکمیت پولی کشور را سلب می‌کرد.

کم‌شدن پشتوانه‌های پولی در بازار به صورت کمبودهای نقدینگی بروز کرد و تقاضا برای اعتبار طولانی‌مدت را افزایش داد. به دلیل نبود حمایت مالی از تجار ایرانی از سوی دولت که در رقابت با بازرگانان اروپایی بودند، این بحران بر تجارت ایران نیز تأثیر گذاشت و به سمت ورشکستگی رفتند (ابوت، ۱۳۹۸: ۳۷-۳۸؛ Berezin, 1852: 66-58).

تاریخچه ورود و استقرار ضرب مکانیزه سکه در ایران در دوره قاجار

تأخیر در نوسازی

ورود نوآوری ضرب مکانیزه سکه به ایران با تأخیر قابل توجهی نسبت به اروپا صورت گرفت. دلایل اصلی این تأخیر شامل آشوب‌های سیاسی، شکنندگی قدرت قاجار و منافع قدرتمندان بود که ثروت‌شان به نظام سنتی ضرب سکه گره خورده بود. شیوه سنتی

ضرب‌چکشی معایب بسیاری داشت، از جمله: کیفیت پایین سکه‌ها، نقوش ناقص، استهلاک سریع، عدم-خروج سکه‌های مستهلک از چرخه توسط مقامات دولتی (ماته، ۱۳۷۶: ۶۰).

جهانگردان خارجی مانند ویلیام بیتل بنک سال ۱۸۷۲م و فلور در سال ۱۸۷۸م در گزارش‌های خود به این شیوه ابتدایی اشاره کرده‌اند، هرچند فلور مهارت و سرعت بالای کارگران ضربخانه کرمان را که در دقیقه بین ۳۳ تا ۳۸ سکه ضرب می‌کردند، ستوده است. نیاز به اصلاح نظام ضرب سکه ریشه در بحران‌های ساختاری اقتصاد ایران در اواسط قرن نوزدهم داشت. به دلیل نبود اسکناس، تمام معاملات با سکه انجام می‌شد. ارزش سکه‌ها بسته به محل ضرب (مثلاً تبریز یا استرآباد) متفاوت بود. احتکار طلا و نقره توسط ثروتمندان و خزانه سلطنتی باعث کمبود مسکوکات در گردش می‌شد. کسری تراز تجاری، کاهش ارزش پول مسی بر اثر تورم، و خروج نقره از کشور به دلیل ارزش پایین‌تر آن نسبت به بازارهای جهانی، اقتصاد را تحت فشار قرار داده بود. طبق قانون گرشام، سکه‌های طلای با عیار بالا نیز به سرعت از چرخه خارج می‌شدند. دولت با اقداماتی نظیر کاهش وزن قران نقره در سال ۱۸۵۷م تلاش کرد تا وضعیت را کنترل کند؛ اما این اقدامات ناموفق بود و بر مشکلات افزود.

نخستین اقدام جدی دولت برای مکانیزه کردن ضرب سکه در اوایل دهه ۱۸۶۰م آغاز شد؛ اما به دلیل مانع‌تراشی افرادی مانند دوستعلی خان معیرالممالک که از سیستم سنتی سود می‌بردند، با شکست کامل مواجه شد. دومین تلاش در دهه ۱۸۷۰م با کمک هیأتی از اتریش صورت گرفت. پس از دو سال کارشکنی، کارشناسان اتریشی موفق شدند ماشین ضرب سکه با بخار را راه‌اندازی کنند که قادر بود در هر دقیقه چهل و پنج سکه ضرب کند. ضربخانه جدید دولتی در سال ۱۸۷۷م با حضور شاه به طور رسمی افتتاح شد. با این حال، به دلیل مقاومت گروه‌های ذی‌نفع در برابر مانند میرزا یوسف خان و آقا ابراهیم امین‌السلطان، این برنامه به حاشیه رفت و تمرکز بر ضرب گسترده سکه‌های مسی کم‌ارزش معطوف شد. حاج محمدحسن اصفهانی (امین‌الضرب) با کاهش وزن سکه‌های مسی، سود هنگفتی برای خود و حامیانش به دست آورد. پس از خروج کارشناسان، کیفیت سکه‌ها افت کرد و واگذاری ضربخانه به صورت پیمانکاری وضع را فاجعه‌بارتر کرد. ارزش قران در برابر نقره جهانی کاهش یافت و نظام پولی کشور بی‌ثبات‌تر شد. واگذاری ضربخانه به صورت مقاطعه (پیمانکاری) به افرادی مانند نصرالسلطنه، وضع را فاجعه‌بارتر کرد، به طوری که بازار از پول سیاه (تقلبی و کم‌عیار) پر شد. شکست این پروژه به طور عمده به دلیل مقاومت شدید گروه‌هایی بود که از سیستم سنتی سودهای کلان می‌بردند (ماته، ۱۳۷۶: ۶۰-۷۳).

محور اصلی تحلیل، تضاد میان اصلاح‌طلبان (مانند میرزا علی‌خان امین‌الدوله و کارشناسان خارجی) که به دنبال ایجاد یک نظام پولی متمرکز، کارآمد و باثبات بودند، و جناح سنتی و قدرتمند دربار (امین‌السلطان و امین‌الضرب) است که منافع شخصی و گروهی خود را در حفظ سیستم ناکارآمد، غیرمتمرکز و فاسد پیشین می‌دیدند. شکست پروژه نه به دلیل نقص فنی دستگاه‌ها، بلکه به طور عمده به دلیل مقاومت شدید گروه‌هایی بود که از سیستم سنتی سودهای کلان می‌بردند. این افراد شامل شاهزادگان، والیان ولایات و مقامات درباری بودند که امتیاز ضرب سکه را ابزاری برای کسب ثروت و قدرت می‌دانستند. موفقیت چنین اصلاحات بزرگی نیازمند حمایت قاطع و مستمر شخص شاه بود.

بنابراین؛ شکست در رواج ضرب ماشینی سکه، نمونه‌ای از چالش‌های کلی اصلاحات در ایران عصر قاجار است. با وجود حضور شخصیت‌های اصلاح‌طلب و توانا، آنها حریف ایستادگی ساختارهای سنتی و منافع ریشه‌دار در آن نشدند. در نهایت، مقامات قاجار با

آنکه ظاهراً به نظام مدرن روی خوش نشان می‌دادند، حاضر نبودند از روش‌های سنتی که پایه‌های قدرت و ثروت‌شان را تشکیل می‌داد، دست بکشند.

راهبرد دولت رضاشاه؛ از تمرکز قدرت تا حاکمیت پولی

با روی کار آمدن رضاشاه، رویکرد به مسائل پولی کشور از اساس تغییر کرد. اصلاحات پولی دیگر یک اقدام واکنشی و مقطعی نبود؛ بلکه به بخشی جدایی‌ناپذیر از یک برنامه گسترده‌تر برای نوسازی از بالا و ایجاد یک دولت مقتدر و متمرکز تبدیل شد. در دوره رضاشاه، علل سیاسی متعددی بر نظام پولی و ارزی ایران (ریال و اسکناس) تأثیر گذاشت. این علل شامل تمرکز قدرت در دستان دولت، تلاش برای نوسازی و یکسان‌سازی نظام پولی و همچنین اثرات سیاست‌های اقتصادی و خارجی دولت رضاشاه بود.

تمرکز قدرت و یکسان‌سازی نظام پولی

تضعیف نقش بازاریان و علما

رضاشاه با هدف ایجاد یک دولت مرکزی قدرتمند و یکپارچه، تلاش کرد تا نفوذ بازاریان و علما را که همواره در امور اقتصادی و پولی تأثیرگذار بودند، کاهش دهد. این امر منجر به محدود شدن نقش آنها در نظام پولی و ارزی و افزایش کنترل دولت بر این امور شد.

ملّی‌سازی پول و لغو امتیاز خارجی

براساس نظریه دولت مدرن و نهادگرایی تاریخی؛ یکی از اولین اقدامات رضاشاه، لغو امتیاز انحصاری چاپ اسکناس بانک شاهنشاهی در سال ۱۳۰۷ ه.ش (۱۹۲۸ م) بود (کاتوزیان، ۱۳۷۲: ۱۵۶). این اقدام، یک بیانیه سیاسی قدرتمند در راستای کسب استقلال مالی و پایان دادن به سلطه بیگانگان بر اقتصاد کشور به شمار می‌رفت. همچنین؛ یک نهاد سیاسی برای قطع نفوذ بانک‌های خارجی و انحصار ضرب و انتشار پول بود. پس از لغو امتیاز خارجی، دولت به سرعت اقدام به تأسیس نهادهای ملّی (بانک ملّی و ضربخانه شاهی) کرد تا کنترل کامل امور پولی کشور را در دست گیرند.

تأسیس بانک ملّی ایران

تأسیس بانک ملّی ایران در سال ۱۳۰۷ ه.ش، گامی مهم در جهت تمرکز نظام بانکی و پولی کشور و ایجاد یک واحد پولی ملّی (ریال) بود. این اقدام به دولت اجازه داد تا سیاست‌های پولی خود را به طور مستقیم اعمال کند. با گسترش شعب بانک ملّی، دسترسی مردم به خدمات بانکی افزایش یافت. فعالیت صرافان به شدت محدود شد و بانک ملّی ایران به عنوان تنها مرجع رسمی برای خرید و فروش ارز تعیین شد و در سال ۱۳۱۱ ه.ش، اولین سری اسکناس‌های رسمی ایران را در لندن به چاپ رساند.

گشایش ضرابخانه شاهی

علاوه براین؛ در سال ۱۹۳۲م (۱۳۱۱ه.ش)، ضرابخانه شاهی نیز گشایش یافت و از آن پس، ضرب سکه نیز به طور کامل تحت کنترل دولت درآمد (نهادوندی، ۱۳۹۲: ۶۴).

اوج این اصلاحات در تصویب قانون «تعیین واحد و مقیاس پول قانونی ایران» در تاریخ ۲۷ اسفند ۱۳۰۸ه.ش بود. این قانون که سنگ بنای نظام پولی نوین ایران محسوب می‌شود، سه تغییر کلیدی و راهبردی را به همراه داشت:

- گذار به استاندارد طلا: قانون جدید، پایه پولی ایران را از نقره به طلا تغییر داد تا از نوسانات شدید و ویرانگر گذشته جلوگیری شود.

- انتخاب «ریال» به عنوان واحد رسمی: «ریال» به صورت رسمی به عنوان واحد پول قانونی کشور انتخاب شد. ریال، نمادی از نظام جدید سلطنتی و تلاشی برای هماهنگی با واحدهای پولی جهانی بود.

- استانداردسازی وزن و عیار: قانون به صورت دقیق، وزن و عیار سکه‌های جدید طلا و نقره را مشخص کرد.

با این حال؛ این پروژه نوسازی با یک تناقض همراه بود. رضاشاه مدیریت بانک ملی را به یک مدیر آلمانی به نام «کورت لیندن بلات» واگذار کرد. این انتخاب غیرملی‌گرایانه، منجر به وقوع اولین اختلاس در این نهاد تازه تأسیس شد و ضعف ساختارهای نظارتی در دولت را آشکار ساخت (زرگر، ۱۳۷۲: ۲۲۵). این حادثه نشان می‌دهد که پروژه نوسازی رضاشاه، هرچند در هدف سیاسی خود برای کسب حاکمیت موفق بود؛ اما در عمل به دلیل ماهیت آمرانه و عدم اتکا به مدیران داخلی، با چالش‌های جدی مواجه بود.

براساس نظریه مقداری پول؛ دولت ایران از سال ۱۳۰۸ه.ش به بعد، به دلیل برخی ضرورت‌ها و به منظور مقابله با کاهش ارزش پول ملی، ورشکستگی بخش کشاورزی و حمایت از تولیدات داخلی، سیاست‌های پولی جدیدی را اتخاذ کرد. دلیل اصلی تصویب این قوانین، رکود اقتصادی کشور و کاهش صادرات به دلیل وضع تعرفه‌های سنگین گمرکی توسط اتحاد جماهیر شوروی بر کالاهای ایرانی بود (یزدانی و دیگران، ۱۴۰۱: ۳۷۸). برای حل این مشکلات، دولت چندین اقدام کلیدی را انجام داد:

تشکیل کمیسیون نظارت: در سال ۱۳۰۸ه.ش، کمیسیون پنج نفره‌ای با انتخاب هیأت وزیران در تهران تشکیل شد تا به تقاضاهای مشتریان برای ارز رسیدگی کند. این کمیسیون مسئولیت نظارت شدید بر صادرات و واردات را بر عهده داشت.

کنترل شدید ارز: بر اساس این قوانین، هیچ شخص حقیقی یا حقوقی حق نداشت بیش از میزان مورد نیاز واقعی خود ارز تهیه کند و انتقال ارز به غیر نیز ممنوع بود، مگر با اجازه کمیسیون. همچنین، دریافت‌کنندگان ارز موظف بودند معادل آن را به واردات کالاهای مورد نیاز اختصاص دهند.

ممنوعیت صادرات طلا و نقره: این سیاست نقش مهمی در تثبیت نرخ ارز و کنترل حجم نقدینگی ایفا کرد.

سیاست تهاتر: دولت به مرور سیاست سخت‌گیرانه‌تری را در پیش گرفت، که بر اساس آن هر فرد یا شرکتی که قصد واردات کالایی را داشت، باید به جای صدور ارز، معادل آن محصولات کشاورزی و صنعتی ایران را صادر می‌کرد. این امر منجر به ایجاد یک تراز قابل توجه بین صادرات و واردات شد و تأمین ارز مورد نیاز برای صنعتی‌کردن کشور را فراهم آورد (مجله بانک ملی، ۱۳۱۸، ش ۳۶: ۲۳۱).

حمایت از بخش کشاورزی: سیاست‌های دولت بر حمایت از اقتصاد کشاورزی متمرکز شد. این امر باعث شد تا ایران از سال ۱۳۱۱ ه.ش به بعد صادرکننده برخی اقلام کشاورزی؛ به ویژه برنج و غلات شود. شرکت‌های سهامی زراعی برای صادرات محصولاتی مانند پنبه و کتیرا تشکیل شدند. در نتیجه این اقدامات؛ تراز بازرگانی کشور تنها دو سال پس از تثبیت نرخ ارز و تقویت قران، مثبت شد (یزدانی و دیگران، ۱۴۰۱: ۳۶۳-۳۶۴).

پیامدهای اقتصادی و ثبات بودجه

این سیاست‌ها منجر به ثبات نرخ ارز و جلوگیری از بروز رکود و بحران اقتصادی شد. در طول این دوره، یک توازن قابل توجه بین صادرات و واردات به وجود آمد. همچنین، به مدت ده سال، نوعی توازن بین درآمدها و هزینه‌های دولت وجود داشت و کسری بودجه‌ای در کار نبود. با این حال؛ این ثبات با شروع جنگ جهانی دوم در سال ۱۳۱۸ ه.ش به هم خورد که باعث کاهش درآمدها نسبت به هزینه‌ها شد. با این وجود؛ دولت در سال ۱۳۱۹ ه.ش توانست آثار تورمی ناشی از جنگ را تا حدّ زیادی کنترل کند (همان: ۳۷۰).

سیاست کنترل قیمت‌ها

دولت‌ها در حوزه اقتصادی راه‌های مختلفی جهت کنترل تورم براساس پول در گردش را برنامه‌ریزی می‌کنند. سیاست کنترل قیمت توسط رضاشاه نیز برای کنترل تورم، رکود اقتصادی و جلوگیری از کمبودها انجام گرفت. اصول قیمت‌گذاری بر انواع تولیدات در هر جامعه براساس میزان قیمت استفاده از آنها، ارزش مبادله و ارزش میزان کار انسانی انجام می‌شود. در مورد محصولات کشاورزی، قیمت‌گذاری براساس حمایت از تولیدکننده، مصرف‌کننده و یا هر دو صورت می‌گیرد. اثرات هر یک از سیاست‌ها در ارتباط با تولید، مصرف مواد غذایی و کالاهای مصرفی صنایع کشاورزی می‌تواند متفاوت باشد. بنابراین؛ اهداف سیاست‌گذاری قیمت محصولات کشاورزی را در ذیل بررسی می‌کنیم:

۱. **سیاست حمایت از مصرف‌کننده:** تعیین حداکثر قیمت برای محصولات کشاورزی که به طور معمول نسبت به ارزش مبادله واقعی در سطح پایین‌تری قرار دارد.

۲. **سیاست حمایت از تولیدکننده:** تعیین حداقل قیمت تضمین شده برای تولیدکنندگان که با افزایش عرضه در برابر تقاضا و کاهش قیمت در بازار آزاد، خرید محصول توسط دولت تضمین می‌شود. این روش به عنوان نوعی بیمه اقتصادی در رابطه با محصولات تولیدکنندگان اثر می‌گذارد.

۳. **قیمت‌گذاری توأم با سیاست‌های پرداخت سوبسید و سرمایه‌گذاری به منظور حمایت از تولیدکنندگان:** با پرداخت سوبسید به داده‌های تولید نظیر: بذر، کود، سم و غیره باعث افزایش تولید می‌شود. از دیگر راهکارها جهت افزایش تولید، عملیات مربوط به حمل‌ونقل و زیربنای فروش محصولات در مسیر بازار است.

۴. **قیمت‌گذاری توأم با سیاست‌های به‌منظور حمایت از مصرف‌کنندگان:** در این سیاست با پرداخت قسمتی از تفاوت قیمت فاصله بین تولیدکنندگان و مصرف‌کنندگان، ضمن آن‌که محصولات غذایی با قیمت کمتری به مصرف‌کنندگان عرضه می‌شود، قیمت

تولیدکنندگان نیز به‌طور نسبی در سطح بالاتری حفظ می‌شود. به‌کارگیری این سیاست زمانی مؤثر است که قیمت تولیدکنندگان با هزینه های تولید واقعی مؤرد محاسبه قرار گیرد (خادم‌آدم، ۱۳۶۵: ۱۴۳-۱۴۵؛ غلامی، ۱۳۹۷: ۲۱۸-۲۱۹). در سیاست‌گذاری بخش کشاورزی باید اولویت را براساس اهداف کشاورزان در نظر گرفت و همه عوامل یادشده را باید در نظر گرفت.

علت عدم موفقیت سیاست‌های رضاشاه در قیمت‌گذاری این بود که تنظیم مکانیسم بازار و سیاست حمایتی دولت از مصرف کنندگان و تولیدکنندگان می‌بایستی به‌صورت یک مجموعه پیوسته و هماهنگ با یکدیگر و در جهت اولویت اهداف بخش کشاورزان اعمال می‌شد. در این دوره؛ دولت سیاست‌های گوناگونی را برای رفع نیازهای داخلی مانند تأمین نیاز صنایع جدید کشاورزی و افزایش تولید محصولات آن، بازرگانی خارجی و کنترل شهرها اجرا کرد؛ اما به‌دلیل نداشتن یک برنامه منسجم، بی‌تجربگی و ناهماهنگی داخلی و ارگان‌های دولت، این اقدامات بیشتر به‌صورت آزمون و خطا و مقطعی در سطح منطقه‌ای و نه ملی بودند و در نتیجه؛ تأثیر چشمگیری بر اقتصاد کل کشور نداشتند (غلامی، ۱۳۹۷: ۲۱۹-۲۲۰). جان‌فوران بر این باور است که این سیاست‌های قیمت‌گذاری مانع توسعه کشاورزی بود (فوران، ۱۳۸۳: ۳۴۴). کاتوزیان این سیاست را به نفع بخش شهرنشین و به ضرر دهقانان ارزیابی کرد (کاتوزیان، ۱۳۷۲: ۱۳). محمدرضا سوداگر «مواضع دولت در تعیین بهای کالاها مانع عمل آزادانه قانون ارزش در توزیع سرمایه و کار بین رشته‌های مختلف اقتصادی و تعدیل بهای کالاها متناسب با ارزش آن‌ها می‌شد. در نتیجه تقسیم سرمایه در رشته‌های جدید صنعتی نه به نسبت نیاز بازار و ضرورت اقتصادی جامعه، بلکه به ملاحظات و مقتضیات اداری و سودهای انحصاری و وسوسه شرکت‌های خارجی صورت می‌گرفت» (سوداگر، ۱۳۵۷: ۳۵). لمبتون قیمت‌گذاری کالاها را کشاورزی همچون غلات را که کشاورزان را از بازاری که غلات‌شان را به قیمت مناسب می‌خرد مطمئن می‌ساخت، به سود آنان می‌دانست؛ اما چیزی که از این سود می‌کاست، رفت‌وآمد مأموران دولت در روستاها بود (لمبتون، ۱۳۷۷: ۶۶۸ و ۳۴۱). برای بررسی دقیق‌تر اهداف دولت از تصویب این طرح، باید اهداف و نتایج آن را مشخص کنیم. هر استان براساس شرایط جغرافیایی‌اش، نوع اقلیمی که تولید می‌کرد، نوع خاک، میزان بارش و غیره، به صورت مشخص مواد غذایی را تولید می‌کرد. وضعیت شهرهای بزرگ با شهرهای کوچک متفاوت بود. بنابراین اجرای این طرح در هر استانی با توجه به ویژگی‌های مذکور در بعضی موارد به نفع تولیدکننده (کشاورز) بود یا به نفع مصرف‌کننده بود. اجرای این طرح حمایتی، باید به‌صورت پیوسته در راستای وضعیت بازار و اولویت اهداف کشاورزان و مصرف‌کنندگان انجام می‌شد. بنابراین؛ در بعضی از مناطق که تولید از بازارهای مصرف دورتر بود یا خریداران داخلی و خارجی مشخصی داشت، این سیاست به نفع تولیدکنندگان بود. در شهرهای بزرگ مانند تهران و تبریز این سیاست به نفع مصرف‌کنندگان بود که همواره در معرض خطر کمبود غلات و قحطی نان بودند که در نتیجه این سیاست از تورم شدید و کمبودها جلوگیری می‌کرد. در نهایت؛ نتیجه سیاست قیمت‌گذاری غلات، برای هریک از بخش‌های تولیدکننده و مصرف‌کننده متفاوت بود (غلامی، ۱۳۹۷: ۲۲۵-۲۲۶).

تأثیر سیاست‌های اقتصادی و خارجی در حوزه ارز

سیاست‌های اقتصادی نو سازی

دولت رضاشاه با هدف توسعه اقتصادی و صنعتی، سیاست‌هایی مانند حمایت از تولیدات داخلی، سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌ها و ایجاد صنایع جدید را در پیش گرفت. این سیاست‌ها به‌طور غیرمستقیم بر نظام پولی و ارزی کشور تأثیر گذاشت، چرا که نیاز به تأمین مالی این پروژه‌ها و همچنین تنظیم نرخ ارز برای تسهیل واردات و صادرات وجود داشت.

سیاست مبادله جنسی

از اقدامات مفید دولت رضاشاه برای بهبود وضعیت کشاورزی و توسعه آن در قالب تجارت خارجی، سیاست «مبادله جنسی» بود. این سیاست از خروج ارز از کشور جلوگیری می‌کرد، بازار مطمئنی برای فروش محصولات کشاورزی به وجود می‌آورد، باعث توسعه صادرات محصولات کشاورزی می‌شد؛ به‌گونه‌ای که طبق قانون انحصار تجارت خارجی، ورود هر نوع کالا از کشورهای خارجی به جز کتاب و مطبوعات، مشروط به این بود که معادل ارزش آن، کالا از کشور صادر شود که اقلام صادراتی ایران بیشتر فرش و صنایع دستی و محصولات کشاورزی بود (همان: ۲۲۸-۲۲۹).

به‌طورکلی، تجربه تاریخی نشان می‌دهد که کنترل قیمت به تنهایی نمی‌تواند مشکلات اقتصادی را حل کند و باید در کنار سایر سیاست‌ها مانند حمایت از تولید، بهبود زیرساخت‌ها و مبارزه با فساد، مورد استفاده قرار گیرد. سیاست کنترل قیمت، به‌عنوان یک ابزار مداخله‌گرانه دولت در بازار، در طول تاریخ مورد استفاده قرار گرفته است که در این دولت نیز به اجرا درآمد.

تأثیر روابط خارجی بر نظام پولی

روابط خارجی ایران با کشورهای دیگر نیز بر نظام پولی و ارزی تأثیرگذار بود. به‌عنوان مثال؛ وابستگی به یک یا چند کشور خاص برای تأمین نیازهای ارزی و تجاری می‌توانست بر ثبات ریال و سیاست‌های پولی کشور تأثیر بگذارد. معرفی ریال، ایران را در نظام پولی بین‌المللی قرار داد و امکان ارتباط و همکاری اقتصادی با کشورهای دیگر را فراهم کرد.

دولت برای ایجاد ثبات اقتصادی، اقدامات مهمی انجام داد از جمله: واحد پول کشور از پشتوانه نقره به طلا تغییر یافت و نرخ ارز برای جلوگیری از ضرر بازرگانان تثبیت شد. همچنین دولت در زمینه کنترل واردات، با تأسیس اداره تجارت و وضع حقوق گمرکی جدید، از ورود بی‌رویه کالاهای خارجی جلوگیری کرد و نیز بودجه و امور مالی کشور سازماندهی مجدد شد. این اقدامات منجر به رشد تولید داخلی، افزایش قدرت اقتصادی دولت، کاهش بدهی‌ها و خروج کشور از آشفته‌گی اقتصادی گردید (هالیدی، ۱۳۵۸: ۶۸؛ کمالی، ۱۳۸۱: ۱۵؛ کاتوزیان، ۱۳۷۲: ۱۳۵-۱۳۶؛ بهار، ۱۳۷۱: ۲۶۴-۲۹۵).

در ادامه بررسی رویکرد اقتصادی دولت رضاشاه، مطلبی از احمد متین‌دفتری نخست‌وزیر وقت نقل می‌شود که در ترسیم فضای اقتصادی ایران در خاطرات خود نوشته است:

«... ما در آن ایام سیاست محکم و ثابت پولی داشتیم که مانع تورم و گرانی هزینه زندگی بود. در آن دوران مستخدمین دولت با اشل سی و دو تومان، زندگی بالنسبه مرفهی داشتند. فقط دو تومان به عنوان اعطای ملوکانه برای دود پاه‌ها و مستخدمین رتبه یک اضافه شد و شاه حاضر نشد برای دیگران دیناری اضافه کند. برای این که هر گونه اضافه‌ای را مستلزم ترقی مزدها و گرانی ساختمان و بالا رفتن هزینه زندگانی و بالتیجه افزایش اسکناس می‌دانست... اصولاً شاه با هر اضافه حقوقی مخالف بود... اما وضع اسعار خارجی در آن

دوران: درآمد ارزی، غیر از مبلغ ناچیزی که کمپانی نفت جنوب بابت حق الامتیاز به دولت می‌پرداخت و لیره‌هایی را که برای مصارف کمپانی در ایران از قبیل کارمندان ایرانی و هزینه‌های ساختمانی و شاید بعضی مصارف سری در بانک تبدیل به ریال می‌شد منحصر به بهای صادرات ایران (غیر از نفت) و بسیار محدود بود» (عاقلی، ۱۳۷۰: ۱۶۵-۱۶۶).

در مجموع، علل سیاسی تغییرات ریال و اسکناس در دوره رضاشاه را می‌توان در موارد زیر خلاصه کرد:

- تلاش برای تمرکز قدرت در دست دولت و کاهش نفوذ بازاریان و علما در امور پولی.
- یکسان‌سازی نظام پولی و ارزی کشور و ایجاد بانک ملی ایران.
- تأثیر سیاست‌های اقتصادی مدرن‌سازی و توسعه صنعتی بر نظام پولی و ارزی.
- تأثیر روابط خارجی و وابستگی‌های ارزی کشور بر ثبات ریال.

با وجود این تلاش‌ها، دولت رضاشاه نیز نتوانست به‌طور کامل نوسانات نرخ ارز را کنترل کند. عوامل مختلفی مانند تحریم‌های اقتصادی، جنگ جهانی دوم و نوسانات قیمت نفت، باعث ایجاد اختلال در بازار ارز شد.

ریال و اسکناس؛ از قانون تا فرهنگ عامه

با وجود تحولات گسترده قانونی و نهادی، تغییر نظام پولی در سطح اجتماعی با چالش‌های بزرگی روبه‌رو بود که میراث آن تا به امروز نیز ادامه یافته است. واکنش‌های اجتماعی و فرهنگی به پول جدید و پارادوکس ماندگار «تومان» از جمله چالش‌های این دوره بود. با انتشار اولین سری اسکناس‌های ایرانی در سال ۱۳۱۱ هـ.ش، دولت به دنبال جایگزینی کامل سکه‌های فلزی با پول کاغذی بود. جامعه ایران یک تجربه تاریخی تلخ از پول کاغذی داشت. شکست پروژه «چاو» (پول کاغذی) در دوره ایلخانان که با مقاومت گسترده عمومی مواجه شده بود، این ذهنیت را در مردم ایجاد کرده بود که اعتماد به پولی که فاقد ارزش ذاتی (مانند طلا و نقره) است، به سادگی میسر نیست. مردم برای قرن‌ها به سکه‌های فلزی عادت کرده بودند و شواهد تاریخی نشان می‌دهد که در ابتدا نسبت به اسکناس‌های جدید، متحیر و بی‌اعتماد بودند. تغییر از سکه به اسکناس، بر روابط اقتصادی و اجتماعی جامعه تأثیر گذاشت و پذیرش آن نیازمند زمان و اعتمادسازی بود. با وجود آن که «ریال» به‌صورت رسمی و قانونی به‌عنوان واحد پول کشور انتخاب شد، واژه «تومان» در گفتار و محاسبات روزمره مردم باقی‌ماند. این پدیده نمادی از شکاف عمیق میان پروژه‌های نوسازی از بالا و پذیرش اجتماعی از پایین است. دولت توانست قانون را تغییر دهد؛ اما نتوانست عادات زبانی و فرهنگی مردم را که ریشه در قرن‌ها تاریخ و تجربه داشتند، به‌سرعت دگرگون کند. این پارادوکس نشان می‌دهد که اعتماد و عادت عمومی، بیشتر به تجربه تاریخی و فرهنگی وابسته است تا به اقتدار قانونی دولت.

در عمل، یک دوگانگی جالب شکل گرفت:

ریال: به واحد ارزش رسمی و قانونی در مبادلات دولتی، اسناد رسمی و روابط بین‌المللی تبدیل شد.

تومان: به واحد ارزش اجتماعی و کاربردی در معاملات روزمره و محاسبات ذهنی مردم باقی‌ماند.

این دوگانگی، میراثی پایدار از آن دوران است که نشان می‌دهد پروژه‌های نوسازی آمرانه، همواره با مقاومت‌های عمیق و پنهان اجتماعی روبرو هستند.

پیامدهای بلندمدت و میراث گذار پولی

اصلاحات پولی دوران رضاشاه تأثیرات گسترده و ماندگاری بر اقتصاد کلان و ساختار اجتماعی ایران داشت که پیامدهای آن تا به امروز نیز قابل مشاهده است.

تأثیر بر اقتصاد کلان و توزیع درآمد

در دوران رضاشاه، اقتصاد ایران به دلیل سیاست‌های صنعتی‌سازی و توسعه زیرساخت‌ها، رشد قابل توجهی را تجربه کرد و تولید ناخالص ملی تقریباً دو برابر شد. با این حال؛ این رشد به قیمت افزایش نابرابری در توزیع درآمد تمام شد. در این مدل توسعه، بخش روستایی هزینه تأمین غذای ارزان برای شهرنشینان را می‌پرداخت و توده‌های شهری نیز بار مالیات‌های سنگین را به دوش می‌کشیدند، در حالی‌که سرمایه‌داران از مزایای آن بهره‌مند می‌شدند. این الگوی رشد نابرابر، میراثی پایدار از آن دوران به جای گذاشت که در دهه‌های بعد نیز ادامه یافت.

عملکرد ریال در برابر ارزهای خارجی

با وجود اصلاحات بنیادین و گذار به استاندارد طلا، اقتصاد ایران همچنان از گزند عوامل و بحران‌های خارجی مصون نبود. بحران‌های جهانی مانند رکود بزرگ دهه ۱۹۳۰م و جنگ جهانی دوم، باعث افزایش نرخ دلار از ۱۴ ریال به ۱۷ ریال شد. این امر نشان می‌دهد که حتی با وجود یک نظام پولی جدید و متمرکز، اقتصاد ایران همچنان در برابر شوک‌های بین‌المللی آسیب‌پذیر بود.

هدف اصلی: نوسازی و تمرکز قدرت

رضاشاه بر این باور بود که پیشرفت و استقلال واقعی کشور نیازمند یک زیربنای اقتصادی، صنعتی و مالی قوی است. از این رو، اصلاحات پولی هم‌زمان و هماهنگ با اهداف کلان‌تری چون گسترش بازرگانی، ایجاد امنیت و نظم در معاملات و حمایت از برنامه‌های عمرانی بزرگ مانند احداث راه‌آهن سراسری و تأسیس کارخانه‌های صنعتی دنبال می‌شد. اجرای چنین برنامه‌های بلندپروازانه‌ای نیازمند یک نظام پولی یکپارچه، باثبات و قابل اعتماد بود تا بتواند از این تحولات پشتیبانی کرده و ایران را در مسیر تبدیل شدن به یک کشور مدرن هم‌تراز با جوامع اروپایی قرار دهد. در این دیدگاه، تغییر واحد پول و انتشار اسکناس، ابزاری سیاسی برای تضعیف قدرت محلی و افزایش نفوذ دولت مرکزی بود.

در نتیجه این سیاست‌ها؛ تجار بزرگ که توان رقابت با دولت را نداشتند، به تدریج نقش محدودتر خود را پذیرفتند. کسبه و پیشه‌وران کوچک به‌طور عمده بدون تغییر به کار خود در بازار ادامه دادند. تعداد محدودی از بازرگانان ثروتمند به سمت تأسیس صنایع جدید رفتند؛ اما روحیه غالب در بازار همچنان تجارت سوداگرانه بود. شبکه توزیع کالا نیز از طریق واردکنندگان، صادرکنندگان، عمده‌فروشان و خرده‌فروشان، با نقش‌آفرینی دلالان و واسطه‌ها، به فعالیت خود ادامه می‌داد (آبراهامیان، ۱۳۷۷: ۱۴۶-۱۴۸؛ keshavarzian, 1383: 4).

نتیجه‌گیری

گذار از تومان و قران قاجاریه به ریال و اسکناس، نمونه‌ای برجسته از تلاش رضاشاه برای ایجاد یک دولت-ملت جدید و متمرکز بود. این اصلاحات، فراتر از یک تغییر ساده در واحد پول، یک دگرگونی سیاسی و اجتماعی با اهداف و پیامدهای عمیق بود. این پروژه در سه حوزه کلیدی به موفقیت‌های چشمگیری دست یافت:

پایان دادن به وابستگی پولی: با لغو امتیاز بانک‌شاهنشاهی و تأسیس نهادهای ملی مانند بانک ملی، به سلطه قدرت‌های خارجی بر نظام پولی ایران پایان داده شد و حاکمیت مالی کشور باز پس گرفته شد.

تثبیت نظام پولی: از طریق گذار به استاندارد طلا و وضع قوانین نوین، یک سیستم پولی باثبات‌تر و قابل پیش‌بینی‌تر ایجاد شد که زیرساخت لازم برای توسعه اقتصادی را فراهم می‌کرد.

ایجاد زیرساخت‌های توسعه: نظام پولی جدید، بستری مناسب برای حمایت از پروژه‌های بزرگ عمرانی و صنعتی‌سازی کشور فراهم آورد.

با این حال؛ این پروژه مدرن‌سازی آمرانه در پذیرش کامل اجتماعی با چالش‌های اساسی روبه‌رو شد. مقاومت فرهنگی مردم در برابر پول کاغذی و به‌ویژه تداوم سرسختانه استفاده از واژه «تومان»، به‌وضوح نشان داد که اقتدار دولتی نمی‌تواند به سادگی با عادات و فرهنگ دیرینه یک جامعه رقابت کند. این دوگانگی که تا امروز به‌عنوان میراثی زنده از آن دوران باقی‌مانده، شاهدی بر این مدعاست که پروژه‌های نوسازی که از بالا تحمیل می‌شوند، همواره با مقاومت‌های عمیق اجتماعی مواجه خواهند شد.

در نهایت؛ مطالعه این گذار تاریخی، دریچه‌ای به درک بهتر ریشه‌های مشکلات ساختاری اقتصاد امروز ایران می‌گشاید. چالش‌هایی مانند کاهش مداوم ارزش ریال و تورم مزمن، نشان می‌دهد که مسائل مربوط به بی‌ثباتی مالی از آن دوران تاکنون به‌صورت یکپارچه ادامه داشته و نیازمند راه‌حل‌های ساختاری و عمیق است.

کتاب‌نامه

آبراهامیان، یرواند (۱۳۷۷)، ایران بین دو انقلاب، ترجمه احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی، تهران: نشر نی.
ابوت، کیث‌ادوارد (۱۳۹۸)، شهرها و تجارت ایران در دوره قاجار (گزارش کنسول ابوت از اقتصاد و جامعه ایران ۱۸۶۶-۱۸۴۷م)، ترجمه عبدالحسین رئیس‌السادات، تهران: امیرکبیر.

امین، ایرج (۱۳۸۰)، «اسناد منحصر به فرد منتشر نشده درباره پول و تجارت در دوران ناصری (آخرین بخش (۲))»، ایرانشناسی، س ۱۳، ش ۱، ۱۶۴-۱۴۸.

بهار، محمدتقی (۱۳۷۱)، تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران، ج ۱ و ۲، تهران: امیرکبیر.

پولاک، یاکوب‌ادوارد (۱۳۶۸)، ایران و ایرانیان (ایران، سرزمین و مردم آن)، ترجمه کیکاووس جهانداری، چاپ ۲، تهران: خوارزمی.

خادم‌آدم، ناصر (۱۳۶۵)، سیاست‌های اقتصاد کشاورزی در نظام‌های مختلف و ایران، تهران: پیشرو.

زرگر، علی‌اصغر (۱۳۷۲)، تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در دوره رضاشاه، ترجمه کاوه بیات، تهران: پروین.

سوداگر، محمدرضا (۱۳۵۷)، رشد روابط سرمایه‌داری در ایران (مرحله انتقالی ۱۳۴۰-۱۳۰۴)، تهران: پازند.

عاقلی، باقر (۱۳۷۰)، خاطرات یک نخست‌وزیر (دکتر احمد متین‌دفتری)، تهران: علمی.

تحقیقات تاریخ ایران دوره اسلامی، سال دوم، شماره چهارم، زمستان ۱۴۰۴

- غلامی، شهرام (۱۳۹۷)، اقتصاد کشاورزی ایران دوره پهلوی اول، تهران: دنیای اقتصاد.
- فوران، جان (۱۳۸۳)، مقاومت شکننده، تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سال‌های پس از انقلاب اسلامی، ترجمه احمد تدین، تهران: خدمات فرهنگی رسا.
- کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۷۲)، اقتصاد سیاسی ایران از مشروطه تا پایان سلسله پهلوی، ترجمه: محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی، تهران: مرکز.
- کمالی، مسعود (۱۳۸۱)، جامعه مدنی، دولت و نوسازی در ایران معاصر، ترجمه: کمال پولادی، تهران: باز.
- لمبتون، آ. ک. س (۱۳۷۵)، ایران عصر قاجار، ترجمه سیمین فصیحی، تهران: جاودان خرد.
- لمبتون، ا. ک. س (۱۳۷۷)، مالک و زارع در ایران، ترجمه منوچهر امیری، تهران: علمی و فرهنگی.
- ماته، رودی (۱۳۷۶)، «ضرابخانه جدید دولتی»، گفت‌وگو، ش ۱۵، ۵۹-۸۱.
- مجله بانک ملی ایران (۱۳۱۸)، ش ۳۶.
- نهادندی، هوشنگ (۱۳۹۲)، محمدرضا پهلوی آخرین شاهنشاه ۱۹۸۰-۱۹۱۹، ترجمه دادمهر، تهران: شرکت کتاب.
- هالیدی، فرد (۱۳۵۸)، دیکتاتوری و توسعه سرمایه‌داری در ایران، ترجمه: فضل‌الله نیک‌آیین، تهران: امیرکبیر.
- یزدانی، فروغ؛ بیگدلی، علی؛ آبادیان، حسین (۱۴۰۱)، «پیامدهای اقتصادی سیاست ارزی ایران در سال‌های ۱۳۱۰ تا ۱۳۱۸ ش»، تاریخ اجتماعی و اقتصادی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، س ۱۱، ش ۲، ۳۸۱-۳۵۹.
- Berezin, L, (1852), Puteshesrive Posevernoi persii, Kazan.
- Kelly, J. B, (1968), Britain and the Persian Gulf, 1795-1880, pp. xiv, 911, 2 maps. Oxford, Clarendon Press, 1968. Published online by Cambridge University Press
- Keshavarzian, Arang. (2007), Bazaar and State in Iran: The Politics of the Tehran Bazarplace. Cambridge, UK, and New York, Cambridge University Press.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پروېشگاه علوم انساني ومطالعات فرهنگي
پرتال جامع علوم انساني